

УДК 351.745.7(477) “1880/1917”

В.М. Чисніков,

кандидат юридичних наук, доцент

СИСКНА ПОЛІЦІЯ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1880–1917 рр.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано історико-правову літературу, в якій розглядаються питання організації та діяльності сискної поліції в Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.). Розглянуто стан теоретичної розробленості досліджуваного питання як істориками та істориками-правознавцями, так і вченими-криміналістами, сискологами та поліцейстами. Також визначено деякі перспективні напрями наукових пошуків, спрямованих на подальше вивчення діяльності сискних підрозділів поліції у певних регіонах України за тих часів.

Ключові слова: історіографія, сискна поліція, історико-правова література, вчені-криміналісти, сискологи, поліцейсти.

В статье проанализирована историко-правовая литература, в которой рассматриваются вопросы организации и деятельности сыскной полиции в Украине во времена Российской империи (1880–1917 гг.). Рассмотрено состояние теоретической разработанности исследуемого вопроса как историками и историками-правоведами, так и учеными-криминалистами, сискологами и полицеистами. Также определены некоторые перспективные направления научных изысканий, направленных на дальнейшее изучение деятельности сыскных подразделений полиции в определенных регионах Украины в те времена.

Ключевые слова: историография, сыскная полиция, историко-правовая литература, ученые-криминалисты, сискологи, полицеисты.

In paper historical and legal literature, in which several issues of the organization and activity of detective police in Ukraine at the time of the Russian Empire are considered (1880–1917), is analyzed. The condition of a theoretical readiness of the studied issue is considered both by historians and historians-jurists, as well as by scientists-criminalists, syskologs and politseists. Some prospective directions of the scientific researches aimed at further studying of the activities of detective divisions of police in some regions of Ukraine in those days are also defined.

Keywords: historiography, detective police, historical and legal literature, scientists-criminalists, syskolog, politseist.

Обрана тема дослідження в науковій літературі представлена працями, які умовно можна поділити на три групи: 1) твори дорадянських авторів другої половини XIX – початку XX ст.; 2) праці дослідників радянського періоду; 3) дослідження сучасних науковців.

У дорадянській історіографії процес формування й розвитку органів кримінального сиску недостатньо висвітлений, тому що сам об'єкт дослідження був новим і малознайомим. Спеціальних узагальнюючих праць, присвячених організаційно-правовим засадам сискної поліції Російської імперії, не було, адже всеросійська система сискних установ з'явилася лише в 1908 р., а сискні відділення (частини), які існували до цього часу, функціонували тільки в деяких великих

містах. Тому сиссна поліція як загальноімперське явище, що чинило значний вплив на суспільство, не привернула до себе уваги дослідників.

У другій половині XIX – на початку XX ст. про проблеми сиссної поліції писали здебільшого вчені-правознавці, діячі правоохоронних та судових органів. Насамперед їх цікавили теоретичні питання правових засад функціонування поліцейської служби, розподілу функцій карного розшуку між сиссною і загальною поліцією, судовими слідчими, прокурорами, розмежування понять “розшук”, “дівання”, “слідство” тощо. У юридичній літературі слід назвати праці вчених-поліцейстів І.Ю. Андреевського, В.Ф. Дерюжинського, М.В. Зданевича, В.М. Лешкова, М.В. Рейнгардта, І.Т. Тарасова та інших, а також вчених-процесуалістів А.А. Квачевського, В.П. Мордухай-Болтовського, Н. Селіванова, В.К. Случевского, І.Я. Фойницького та інших.

У працях зазначених авторів діяльність поліції в боротьбі з загальнокримінальною злочинністю оцінювалася відповідно до поглядів того часу, розглядалися шляхи підвищення ефективності її роботи в цьому напрямі, визначалися передумови створення та розвитку сиссної (кримінальної) поліції.

Серед робіт вчених-поліцейстів слід виокремити праці професора І.Т. Тарасова – випускника юридичного факультету Київського університету св. Володимира, зокрема його магістерську дисертацію “Особисте затримання як поліцейський засіб безпеки” (1875), а також праці “Поліцейський арешт в Росії. I. Період докняжий, княжий і царський” (1877), “Поліцейський арешт в Росії. II. Період імператорський” (1886) та “Поліція в епоху реформ” (1885). В останній автор, визначаючи вимоги, яким має відповідати сиссна поліція, писав: “...Необхідні умови, які має задовольняти добре організована сиссна поліція, зводяться до такого: 1) вибір головних агентів цієї поліції серед співробітників органів загальної поліції, які цілком присвятили себе поліцейській службі та виявили достатню досвідченість і схильність до сиссної діяльності; 2) вибір обмеженої кількості додаткових агентів, тобто так званих “шпигунів” або “сищиків”, який, наскільки це можливо, здійснюється розбірливо, безумовно, уникаючи порочних людей; 3) органи ці аж ніяк не мають користуватися примусовою владою – наприклад, правом на особисте затримання, обшук тощо – обмежуючись винятково таємним розшуком, а коли потрібно вдатися до примусу, агенти сиссної поліції звертаються за сприянням до поліції явної, наділеної відповідною примусовою владою; 4) доручати завідування цією поліцією особливому досвідченому начальникові; 5) злиття сиссної поліції й загальної так, щоб обидві вони становили одне органічне ціле” [1, с. 85–86].

Оригінальне бачення реформування як загальної, так і сиссної поліції пропонував правознавець В.Г. Іозефі – представник київської адміністрації. У своїй роботі “До питання про реорганізацію поліції” (1905) він, аналізуючи Указ від 12 грудня 1904 р., який містив низку реформувальних і змін у сфері діяльності виконавчих органів держави, серед основних недоліків, які заважають діяльності поліції, називав недостатньо чітку внутрішню організацію поліцейських органів. Автор не тільки вказував на наявні недоліки, а й пропонував конкретні та ефективні, на його думку, заходи щодо їх усунення. Своє бачення реформування поліції В.Г. Іозефі виклав у “Пояснювальній записці до проекту Поліцейського Статуту” (1908) [2, с. 23–24].

Відзначимо маловідому дослідникам працю чиновника Одеського митного комітету В.К. Фрома “Найважливіші методи антропометричної фотографії для поліцейських цілей за системою А. Бертільйона” (1906). Висвітлюючи новітні методи ідентифікації злочинців за допомогою антропометричної фотографії, з

якими він ознайомився в Парижі, в Бюро ідентифікації А. Бертільйона при міській поліцейській префектурі, автор писав: “Щоб користуватися всіма викладеними методами, звичайно, необхідно мати добре поставлені “сискні відділення”, як їх у нас називають”. На його думку, у всіх великих центрах мають бути насамперед не “відділення”, а цілком самостійні поліцейські одиниці, як це частково зроблено в Петербурзі та Москві. Він вважав, що втручання у справу сискного відділення, начальник якого є підлеглим мало не всіх поліцеймейстерів, згубно діє на стан розшукової справи. Для того, щоб начальник сискної поліції міг вести доручену йому справу, він має бути самостійним настільки, щоб брати на службу і звільняти підлеглих. “За такого стану справ, – констатував автор, – коли в сискне відділення поліцеймейстери звалюють тільки нижчий персонал – вимагати щось путнє від наших сискних відділень марно”. Тому начальнику сискної поліції необхідно мати у своєму розпорядженні не “неуків”, а штат добре навчених і спеціально підготовлених людей. Така можливість, на думку В.К. Фрома, в Росії є “...навіть за тих анекдотично скромних окладів, що отримує звичайний поліцейський”. Навчання агентів сискної поліції автор пропонував проводити за шаблонами, прийнятими на Заході, де навчання розподіляється на три категорії: 1) навчання загальноосвітнє, 2) навчання теоретичне, 3) спеціально-практичне [3, с. 133–134].

Питання техніки і тактики боротьби поліції зі злочинністю розглядалися в працях криміналістів Б.П. Бразоля, Г. Гросса, А. Вейнгардта, М.С. Трегубова, С. Шайкевича, діячів правоохоронних органів В.І. Лебедева, І.П. Генсіора, Г.П. Гірченка, М.О. Жабчинського, А.А. Міллера, М.Д. Нестерова, Г.М. Рудого, І.М. Снігирьова, вченого судового медика М.С. Бокаріуса, публіциста Л.А. Відермана тощо.

Отже, аналіз історико-правової літератури дорадянських авторів свідчить, що в їхніх працях проблема сискної поліції Російської імперії в цілому, а також регіональних сискних відділень зокрема ще не отримали ґрунтовного вивчення. Значною мірою в їхніх творах висвітлювалися окремі аспекти організації та діяльності кримінального сиску, але спеціальних узагальнюючих праць, присвячених організаційно-правовим засадам сискної поліції Російської імперії, не було.

До другої групи досліджень, присвячених розвитку сискного апарату Російської імперії, належать праці авторів *радянського* періоду.

Необхідно зауважити, що, починаючи з 20-х рр. минулого століття, коли матеріали поліцейських архівів стали доступними історикам, їхні зусилля зосереджувалися переважно на вивченні діяльності політичної поліції Російського самодержавства, а діяльність сискних відділень та їхня боротьба зі злочинністю залишалися поза увагою дослідників. Деякі невеликі статті з історії кримінального сиску дореволюційної Росії публікувалися у відомчих журналах НКВС “На посту” (Ленінград), “Робітничо-селянська міліція” (Москва), “Щит революційного порядку” (Харків).

Єдиною роботою 30-х років довідкового характеру, який відповідає зазначеній темі, був “Систематичний бібліографічний показник літератури з криміналістики”, упорядкований професором М.М. Гернетом. У наведених XVIII розділах показника подано перелік літератури, який висвітлював різноманітні питання організації та діяльності сискної поліції дореволюційної Росії [4].

На початку 60-х років в СРСР розпочалося широкомасштабне реформування правоохоронної системи, що потребувало не тільки наукового обґрунтування, а й вивчення історії карно-розшукових підрозділів системи МВС. Піонерами в цьому були вчені учбових закладів органів внутрішніх справ: доцент Вищої школи міліції МВС СРСР (нині Академія управління МВС Росії) Р.С. Мулукаєв [5, 6]. та доцент Омської вищої школи міліції МВС СРСР Д.І. Шинджикашвілі [7].

Безсумнівною їхньою заслугою було те, що вони вперше в радянській історико-правовій науці звернулися до цієї теми, вводячи в науковий обіг основні положення базових документів, що регламентували організацію та діяльність сискної поліції Російської імперії. Саме їх праці заклали підвалини для наступних досліджень проблеми кримінального сиску, в тому числі й окремих регіонів, новим поколінням дослідників, серед яких були Б.П. Балдуєв, О.І. Бастрикін, Т.Н. Брестовська, Е.П. Велічутіна, А.Ф. Возний, І.Ф. Крилов, К.Г. Федоров, О.Н. Ярмиш та інші.

У працях українського вченого А.Ф. Возного (відкритих та закритих) вперше в радянській бібліографії аналізувалися етико-правові погляди дореволюційних зарубіжних і вітчизняних правників на сутність сискної діяльності поліції, розглядалися кримінально-правові поняття провокації та агентурних розробок, давався ґрунтовний аналіз літератури із окреслених питань тощо [8, с. 6–14].

Необхідно зазначити, що за часів радянської влади в історичній та історико-правовій науці панувала загальна методологічна настанова на особливо негативну оцінку діяльності всього дореволюційного державного апарату. Тому невипадково у працях радянських дослідників домінувала негативна оцінка органів кримінального сиску Російської імперії, зокрема увага акцентувалася на недоліках його організації та діяльності (наприклад, застосовували обман, побиття, брали хабарі тощо). Висновок, як правило, був один: діяльність сискної поліції, як і всього державного апарату Російської імперії, мала яскраво виражений класовий і антинародний характер.

Третю групу складають праці *сучасних* науковців, у яких досліджувалася діяльність сискної поліції. Після розпаду Радянського Союзу вивчення історії карного сиску відбувається на новому рівні. Започаткувала цей процес серія статей Р.С. Мулукаєва та В.І. Полубінського в журналі “Радянська міліція” [9]. Вперше в сучасній літературі організація сискної поліції на території українських губерній Російської імперії була фрагментарно описана О.Н. Ярмишем у його докторській дисертації “Каральний апарат самодержавства на Україні (1895 – 1917 рр.)”, захищеній у 1991 році, і в монографії, опублікованій через десять років, де основну увагу автор дослідження зосередив на визначенні місця сискної поліції в системі карального апарату царату [10; 11].

Проблеми кримінального сиску стали об’єктом наукових досліджень не тільки істориків та істориків-правознавців, а й вчених-криміналістів, сискологів та поліцейстів. Серед авторів слід назвати істориків К.В. Колонтаєва, С.А. Лук’янова, Ю.А. Рента, істориків-правознавців С.М. Жарова, Ю.А. Жиліну, Т.Л. Матієнко, Д.К. Нечевіна, Д.С. Рижова, В.І. Полубінського, Є.П. Сичинського, Є.Г. Юдіна, криміналістів В.М. Колдаєва, С.Ю. Косарева, А.І. Миронова, сискологів М.П. Смирнова, О.В. Федорова й О.В. Шахматова, О.Е. Чечетіна й О.Ю. Шумілова, поліцейстів Ю.Є. Аврутїна, К.С. Бельського, О.В. Горожанкіна, І.І. Мушкета, Ю.П. Солов’я та ін.

Разом із вивченням практичної діяльності сискної поліції досліджувалася й теорія організації кримінального сиску. Розпочалося вивчення історії розшукового процесу, усвідомлення ролі сискної поліції в системі Міністерства внутрішніх справ і державному управлінні в цілому. Крім монографій, наукових посібників і статей у зазначений період видано енциклопедії, бібліографічні покажчики та довідники, в яких наводилася література та висвітлювалися біографії діячів кримінального сиску, основні дати в історії сискної поліції [12; 13; 14; 15; 16; 17].

Розглядаючи дослідження російських науковців останнього часу, необхідно виділити працю О.Ю. Шаламова “Російський “фараон”: сискна поліція Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.” (2013 р.). Її автор, використовуючи

раніше невідомі науковому середовищу архівні матеріали, досить ґрунтовно висвітлює процес формування та розвитку сискної поліції в Росії, особливості проходження служби в сискній поліції, а також криміналістичні та оперативно-розшукові аспекти діяльності сискних відділень.

Характерною особливістю названої праці, що вирізняє її з-поміж інших досліджень, є те, що в ній вчений значну увагу приділяє організації та діяльності сискних підрозділів поліції, що функціонували на території сучасної України. Так, окремі параграфи праці були присвячені організації повітових команд і губернського сискного відділення в Катеринославській губернії (гл. IV. § 3), участі чинів Київського сискного відділення в “справі Бейліса” і нападах чорносотенців на сискну поліцію (гл. IV. § 4) [18, с.161-169], а також використання собак-шукачів у Київському, Харківському, Катеринославському сискних відділеннях [18, с. 259–260, 266, 268].

О.Ю. Шаламов, оцінюючи внесок попередників у розвиток історії кримінального сиску, доволі критично висловлює свої зауваження щодо деяких невірних, на його думку, висновків і наведених фактів. [18, с. 9–16].

Разом з тим, аналізуючи працю вказаного автора, не можна погодитися з деякими його висновками. Зокрема, вчений стверджує, що “...дактилоскопію першим із російських сищиків почав використовувати В.І. Лебедев, коли був начальником Московської сискної поліції (1900–1905)”. [18, с. 14, 22]. Цю помилкову, на наш погляд, думку раніше висловлював у своїй книзі В.М. Колдаєв, на що автор вказаної статті звертав увагу в рецензії на його працю [19]. Річ у тім, що на реєстраційних картках злочинців Московського сискного відділення початку ХХ ст. дійсно відображалися відбитки чотирьох пальців правої руки, що передбачалося з 1894 р. антропометричною системою А. Бертільйона. Але відбитки пальців жодного стосунку до дактилоскопічної системи не мали, а були лише “особливими прикметами” антропометрії. Як зазначав відомий німецький вчений-криміналіст Р. Гейдль, для реєстрації ці відбитки пальців були непридатні, бо за їх допомогою “неможливо було ... ідентифікувати незнайомця” [20, с. 35]. На таку обставину звертав увагу й один із піонерів застосування антропометрії в Росії доктор медицини Е.Г. Прохоров. [21, с. 39].

На нашу думку, “батьком” російської дактилоскопії необхідно вважати не В.І. Лебедева, який дійсно зробив вагомий внесок у впровадження дактилоскопії в практику сискної поліції Російської імперії, а начальника Київського сискного відділення Г.М. Рудого. [22, с. 134–141].

Аналіз вітчизняної історіографії свідчить, що об’єктами дослідження українських вчених була переважно діяльність Київського, Одеського та Чернігівського сискних відділень. Серед сучасних українських авторів, які досліджували проблеми сискної поліції на території України, переважно в Київському регіоні, слід назвати О.М. Піджаренка, О.О. Самойленко, Л.С. Сургай, В.М. Чиснікова, Р.І. Шинкаренка.

Говорячи про праці О.М. Піджаренка, необхідно зазначити, що автор в анотації до першої своєї книги “Кримінальний сиск Києва у другій половині ХІХ – поч. ХХ ст.” характеризує її як “документально-художній твір”. Він також у передмові зазначав, що для підготовки книги були використані матеріали з таємних фондів Київської міської поліції та сискного відділення, таємної частини канцелярії Київського генерал-губернатора, Київського охоронного відділення, Київського губернського жандармського управління, Київської судової палати тощо, які знаходяться у ЦДІАК України, а також окремі монографічні дослідження, публіцистичну і мемуарну літературу, список якої наводиться у книзі. “В наведених

витягах з архівних документів, – пише дослідник, – збережена їхня оригінальність, достовірність, стиль і орфографія, а в нарисах, новелах і оповіданнях використані не вигадані, а дійсні особи і факти” [23, с. 13–14].

Щодо архівних документів, наведених О.М. Піджаренком у своїх книгах, то їх можна брати до уваги, хоча автор при цитуванні ніколи не посилається на джерела. Що стосується другої половини його твердження, то з ним можна погодитися тільки частково. Дійсно, в його нарисах, оповіданнях і новелах описуються реальні події та особи, але деталі не завжди відповідають дійсності й мають характер художньої вигадки. Тому дослідникам при користуванні цим джерелом слід ставитися до нього критично.

Наведемо приклад. В оповіданні “Святотатська крадіжка” О.М. Піджаренко розповідає, як у *вересні 1908 р.* начальник Київського сиссного відділення М.О. Красовський за допомогою виявлених на місці злочину відбитків пальців, що були знайдені на ломі, уламку скла та мідному кухлі для пожертвування, розкрив крадіжку в Десятинній церкві [23, с. 160–164]. Цей факт привернув нашу увагу, адже в історико-правовій та криміналістичній літературі стверджується, що перші дактилоскопічні дослідження (експертизи) в поліцейських установах Росії почали проводитися лише на *початку 1909 р.* (Варшава, експерт М.О. Жабчинський). Перевіряючи викладений автором оповідання факт, нами в газеті “Киянин” від 16 вересня 1908 р. (№ 257), яку, до речі, О.М. Піджаренко вказує в джерелах історико-архівної публіцистики у рубриці “Поліцейська і судова хроніка”, була виявлена публікація, в якій повідомлялося про крадіжку в Десятинній церкві, але про знайдені на місці злочину відбитки пальців мови там не йшло.

Фрагментарно діяльність сиссної поліції на території України розглядалася також у працях О.М. Бандурки, М.В. Барбашина, М.П. Водька, В.А. Греченка, В.Я. Мацюка, В.А. Некрасова, Д.Й. Никифорчука, В.М. Петровського, В.С. Печнікова, О.М. Піджаренка, М.А. Погорецького, О.О. Самойленко, Л.С. Сургай, В.Д. Суценка, В.Ф. Усенка, А.С. Чайковського, Р.І. Шинкаренка, М.Г. Щербака, О.Н. Ярмиша та ін.

Серед творів, які повністю присвячені визначеній темі дослідження, є три перших томи “Антології сиску” [24; 25; 26], а також праця автора цієї статті в двох книгах “Сиссна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.)” [27; 28], які дозволяють розширити та поглибити наше уявлення про основні етапи становлення та розвитку вітчизняного апарату кримінального сиску. На думку автора, названі праці служитимуть “...поштовхом і своєрідним стимулом для проведення подальших наукових розвідок щодо діяльності органів кримінального сиску на території України” [28, с. 12].

Таким чином, здійснений аналіз історико-правової літератури дає підстави запропонувати з метою всебічного й об’єктивного висвітлення процесу становлення та розвитку апарату кримінального сиску на території сучасної України включити до переліку тем наукових досліджень у навчальних закладах системи МВС України дослідження щодо організації та діяльності сиссних відділень на землях окремих українських губерній, що входили до складу Російської імперії, а також підрозділів кримінальної поліції, що функціонували на теренах Галичини та Буковини за часів Австро-Угорської імперії (кінець XIX – поч. XX ст.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Тарасов И.Т.* Полиция в эпоху реформ. / И.Т. Тарасов. – М. : ред. “Юрид. вестника”, 1885. – 160 с.

2. *Иозефи В.* Объяснительная записка к проекту Полицейского Устава / В. Иозефи. – К. : Тп. К. Круглянского, 1908. – 25 с.
3. *Фром В.К.* Новейшие методы антропометрической фотографии для полицейских целей по системе А. Бертильона / В.К. Фром. – Одесса, 1906. – 135 с.
4. Систематический библиографический указатель литературы по криминалистике / сост. М.Н. Гернет. – Минск, 1936. – 35 с.
5. *Мулукаев Р.С.* Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России : пособие / Р.С. Мулукаев. – М. : ВШ МООН РСФСР, 1964. – 28 с.
6. *Мулукаев Р.С.* Общеуголовная полиция дореволюционной России, ее классовый характер : лекция / Р.С. Мулукаев. – М. : Акад. МВД СССР, 1979. – 27 с.
7. *Шинджихашвили Д.И.* Сыскная полиция царской России в период империализма / Д.И. Шинджихашвили. – Омск : ОВШМ МВД СССР, 1973. – 67 с.
8. *Возный А.Ф.* Краткий исторический очерк развития правовых взглядов на сущность уголовной деятельности полиции эксплуататорских классов / А.Ф. Возный // Труды Киевской высшей школы МВД СССР. – 1971. – Вып. 5. – С. 119–142.
9. *Мулукаев Р.С.* Сказ о сыске / Р.С. Мулукаев, В.И. Полубинский // Советская милиция. – 1990. – № 1–12.
10. *Ярмиш О.Н.* Каральный аппарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : дис...д-ра. юрид. наук : 12.00.01 / О.Н. Ярмиш ; Ун-т внутр. справ МВС України – Харків, 1991. – 413 с.
11. *Ярмиш О.Н.* Каральный аппарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : моногр. / О.Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2011. – 288 с.
12. МВД России. Энциклопедия / гл. ред. В.Ф. Некрасов. – М. : Объединенная ред. МВД России; Изд. дом “ОЛМА-ПРЕСС”, 2002. – 623 с.
13. *Шумилов А.Ю.* Оперативно-розыскная энциклопедия / А.Ю. Шумилов. – М. : Издатель Шумилова И.И., 2004. – 364 с.
14. *Шумилов А.Ю.* Оперативно-розыскная деятельность в России : библиогр. справочник (1988–1997). Персоналии / А.Ю. Шумилов. – М. : Издатель Шумилова И.И., 1998. – 320 с.
15. Библиографический указатель трудов о деятельности МВД России (1802–2000 гг.) / Л.И. Беляева, А.В. Борисов, Г.Д. Долженкова и др. – М. : ВНИИ МВД России, 2000. – 176 с.
16. Календарь-справочник сотрудника органов внутренних дел на 2002 год. / сост. П.П. Баранов, В.В. Макеев, В.А. Назаров. – Ростов н/Д : ОАО “Росиздат”, 2002. – 472 с.
17. *Тимофеев В.В.* Полиция и милиция России. Цифры, факты и события : учеб. пособие / В.В. Тимофеев, В.Г. Тимофеев. – Чебоксары : Изд-во Чуваш. ун-та, 2004. – 468 с.
18. *Шаламов А.Ю.* Российский “фараон” : Сыскная полиция Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. / А.Ю. Шаламов. – М. : Принципиум, 2013. – 304 с.
19. *Чисников В.Н.* Досадные “жучки” в добротном исследовании по истории криминалистики и уголовного сыска / В.Н. Чисников // Криміналістичний вісник. – 2006. – № 2 (6). – С. 181–184.
20. *Гейндль Р.* Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений / Р. Гейндль – М. : Гостехиздат, 1927. – 332 с.
21. Вестник полиции. – 1914. – № 2.
22. *Чисников В.М.* Г.М. Рудий – піонер української криміналістики / В.М. Чисников // Криміналістичний вісник. – 2004. – № 2.
23. *Пиджаренко А.М.* Криминальный сыск Киева во II пол. XIX – нач. XX вв. / А.М. Пиджаренко. – К. : Изд. : “КВІЦ”, 2006. – Кн. 1. – 392 с.
24. Антология сыска: от полиции к внешней разведке / отв. ред. М.Г. Вербенский, В.Н. Чисников. – К. : ГНИИ МВД Украины, 2012. – Т. 1. Уголовный сыск : документы и материалы (XI – нач. XX ст.). – 2-е изд., испр. и доп. – 624 с.
25. Антология сыска : от полиции к внешней разведке / отв. ред. Ю.И. Римаренко, В.Н. Чисников, В.И. Кушерец ; сост. Ю.И. Римаренко, Е.М. Моисеев, В.Н. Чисников (предисл. В.Н. Чисникова) – К., 2006. – Т. 2 : Сыск, сыщики и преступный мир – 504 с.
26. Антология сыска : от полиции к внешней разведке / сост. В.Н. Чисников, С.Г. Лаптев ; отв. ред. В.Н. Чисников. – К. : Знання України, 2009. – Т. 3 : Сыщики о сыске: криминальные истории. – 755 с.
27. *Чисников В.М.* Сыскная поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.) : історико-правове дослідження : у 2 кн. : навч. посіб. – Кн. 1 : документи і матеріали / В.М. Чисников. – К. : Ніка Нова, 2011. – 939 с.
28. *Чисников В.М.* Сыскная поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.) : історико-правове дослідження – Кн. II : монографія / В.М. Чисников, за ред. О.Н. Ярмиша – Х. : Мачулін, 2014. – 624 с.

Отримано 14.02.2017